

اسناد تاریخی در ایران*

ایرج افشار

پروفسور هانس روبرت رویمر^(۱) در نخستین سفر خود به ایران (۱۹۵۳)، برای اولین بار توجه مرا به اهمیت اسناد چاپ نشده از مدارک دیوانی برای پیشرفت تحقیقات تاریخی جلب کرد. او که خود نشرکننده مجموعه‌ای از سواد منشئات تاریخی تصنیف عبدالله مروارید و موسوم به شرفنامه است^(۲) می‌گفت نوشتن تاریخ دقیق ایران که حاوی مطالب اساسی در زمینه‌های اجتماعی و در برگیرنده کلیه وقایع باشد امکان‌پذیر نخواهد بود مگر آنکه به جمع‌آوری اسناد ناشناخته و دور مانده بپردازیم و به نشر علمی و انتقادی آنها مبادرت کنیم. مدتی دراز نکشید که او خطابه قابل توجهی در همین موضوع در کنگره شرق شناسان ایراد کرد و من توفیق یافتم ترجمه گونه‌ای از آن مقاله را به روایت دکتر هربرت هورست^(۳) و به تحریر فارسی خود منتشر کنم.^(۴) ضمناً در حواشی آن مقاله اطلاعاتی را که در آن سالها از وضع بعضی از مجموعه‌های اسناد در ایران به دست آورده بودم درج کردم. آن مقاله به طور نسبی در میان بعضی از

*. اصل این مقاله به ترجمه آلمانی برت فراگنر در مجموعه جشن‌نامه شصت و پنج سالگی پروفسور رویمر (بیروت، ۱۹۷۹) طبع شده است. برای مشخصات آن به صفحه ۱۵۰ سال ۷ مراجعه شود.

فضلای ایران مورد توجه قرار گرفت. از آن وقت به بعد، تجسس دامنه دارو بیشتری را در زمینه گردآوری اسناد آغاز کردم. هرچه پیشتر می‌آمدم بیشتر بر اهمیت و وسعت دامنه اسناد چاپ نشده ایران وقوف می‌یافتم و به این اعتقاد رسیدم که او رسیده بود. گواه روشن همین چند جلد کتابی است که در تاریخ ایران نوشته شده است و اکثراً نقل و جمعی است از چند کتاب شناخته.

پس نشر ترجمه مقاله پروفیسور رویمر به زبان فارسی آغاز مبارکی بود در جمع‌آوری و نشر علمی اسناد ایرانی. اینک که مجموعه‌ای از طرف ارادتمندان به نام او چاپ می‌شود بی‌مناسبت نیست وضع موجود اسناد در ایران برای محققان تاریخ گفته شود.^(۵)

در قرون پیش مجموعه‌های مستقلی که از اسناد تاریخی و شرعی و عرفی تهیه و کتابت می‌شد (حتی آن اسنادی که در مجموعه‌های مختلف و جنگ‌های خطی^(۶) استنساخ می‌گردید) معمولاً و بیشتر به واسطه فوائد ادبی آنها به مانند رسائل رشیدالدین وطواط و قائم مقام و نظایر آنها و به منظور ارائه نمونه‌های خوب از فن نویسندگی و اصول ترسل بود و بدین جهات بود که مورد علاقه اهل نظر و ادب و مخصوصاً مترسلان و منشیان و ادیبان قرار می‌گرفت. آن مجموعه‌ها در آن روزگاران، نمونه‌هایی شایسته و برازنده برای تعلیم آداب فن ترسل و دبیری بود، در حالی که امروزه آن مجموعه‌ها از نظر احتواء بر اسناد تاریخی و دیوانی مورد استفاده خواهد بود. از میان مجموعه‌های مستقل قدیم «عتبه الکتبه» تألیف مؤیدالدوله علی جوینی (تهران، ۱۳۲۹)، «التوسل الی الترسل» تألیف بهاءالدین محمد بغدادی (تهران ۱۳۱۵)، «ریاض الانشاء» تألیف عمادالدین محمودگاو (حیدرآباد دکن، ۱۹۴۸)، «مکاتبات رشیدی یا سوانح الافکار» جمع

مولانا محمد ابرقوهی (لاهور، ۱۹۴۷) را می‌توان بر شمرد که هر یک واجد اطلاعات و دقایق خاص مربوط به یک دوره تاریخی یا ایام وسیع‌تری است و طبعاً مورخ را از تحقیق در آنها گزیر و گریزی نیست.^(۷)

اخیراً اینجانب موفق به چاپ عکس مجموعه‌ای به نام «المختارات من الرسائل» شدم که نسخه خطی منحصر به فرد آن در کتابخانه وزیری (مسجد جامع یزد) به دست آمد و به سرمایه انجمن آثار ملی به چاپ رسید (تهران، ۱۳۵۵). این مجموعه یکی از نمونه‌های بسیار عالی از منشآت تاریخی تا قرن هفتم هجری است. اگرچه مؤلف را نظر بر آن بوده است که مجموعه‌اش سرمشق نویسندگی و مهارت یابی در فن ترسل باشد امروزه از جهت استنادات تاریخی مورد استفاده محققان خواهد بود.^(۸)

درین سالهای اخیر جلد اول «منشاء الانشاء» اثر قلم نظام الدین عبدالواسع نظامی تألیف شده توسط ابوالقاسم شهاب الدین احمد خوافی متخلص به منشی (تهران، ۱۳۵۷) و «همایون نامه» تألیف محمد بن جمال الاسلام یزدی ملقب به منشی (تهران، ۱۳۵۶) هر دو به کوشش رکن الدین همایون فرخ و «سوانح الافکار رشیدی» تألیف رشیدالدین فضل الله همدانی (که قدیماً به نام مکاتبات توسط محمد شفیع طبع شده بود) بر اساس نسخ تازه یاب به اهتمام محمد تقی دانش پژوه (تهران، ۱۳۵۸) انتشار یافته است و از همین زمره است مجموعه بزرگ و مهمی از منشآت که در قرن نهم توسط جلال الدین یوسف اهل بالغ بر ششصد و پنجاه نامه دیوانی و اقسام دیگر به نام «فرائد غیائی» جمع‌آوری شده و به اهتمام حشمت مؤید به صورتی منقح تصحیح و نیمی از آن در دو جلد به طبع رسیده است (تهران، ۱۳۵۸-۱۳۵۶). مجموعه‌هائی از این سنخ که در ممالک دیگر

به طبع رسیده موضوع مقاله‌ای جد است و چون فعلاً این گفتار به اسناد طبع شده در ایران اختصاص دارد از معرفی آنها خودداری می‌شود.

از میان مجموعه‌های جدیدتر، منشئات میرزا مهدی خان استرآبادی از عصر نادرشاه افشار (چند چاپ دارد) و «سفینه الانشاء» میرزا محمد منشی نائینی (جمع‌آوری سال ۱۲۶۶ که چاپ نشده) و «مخزن الانشاء» (خط و چاپ میرزا رضا کلهر، تهران، ۱۲۸۶ قمری) و مجموعه‌های منشئات قائم مقام فراهانی، معتمدالدوله نشاط اصفهانی، محمودخان ملک الشعراء صبا، فرهاد میرزا معتمدالدوله، محسن میرزا میر آخور، شیخ رئیس حیرت قاجار موسوم به «منتخب النفیس من رسائل شیخ رئیس» همه از آثار مهم دوره قاجاری^(۹) و قابل ذکرست و همه به طبع رسیده است.

یک دسته از منشئات هم داریم که نوشته شاعران و دانشمندان است. این آثار تنها از حیث سبک‌شناسی و مضامین حکمی و ادبی و وقوف بر احوال نویسندگان مفید نیست. بلکه از جهت اطلاع بر عصر و زمان صاحب منشئات و کیفیات اجتماعی دوران آنان محتوی اطلاعات دقیق و صحیح است و می‌توانیم مکاتیب سنائی (علی‌گره، ۱۹۶۲)، رشید الدین و طواط (تهران، ۱۳۳۸)، فضائل الانام من رسائل حجة الاسلام غزالی (چاپ اقبال، تهران، ۱۳۳۳) (چاپ موید ثابتی، تهران ۱۳۳۳)، خاقانی (تهران، ۱۳۴۹) را از این گروه بیاوریم.

متأسفانه در کتب تاریخی ما مرسوم نبوده است که متن دقیق و کامل اسناد نقل و درج شود.

لذا مواردی که نص مناشیر و فرامین و اسناد و احکام در متون آورده شده باشد کم است، نظیر آنچه در «جامع مفیدی» تألیف محمد مفید مستوفی بافقی آمده است و عجب است که این مؤلف و فقره «نشان» را در جلد سوم کتاب ضمن احوال خود مندرج ساخته است.^(۱۰) در خلاصه التواریخ و احسن التواریخ هم چند متن سند دیده می‌شود.

در عصر قاجاری به طور اخص مرسوم شده بود که مکاتبات رجال خوش خط و صاحب سبک را همانند قطعات خطوط خوش به صورت قطعه و مرقع بر مقوا می‌چسبانیدند. بدین تمهید، خوشبختانه عده‌ای از نامه‌ها و فرامین آن عصر که جنبه تاریخی دارد محفوظ مانده است، مانند خطوطی از عباس میرزا، قائم مقام، محمد شاه قاجار، امیر نظام گروسی، میرزا علی خان امین الدوله و دیگران. در ختام مقدمه باید گفت که در کتب «ترسل» یعنی اصول نامه نگاری نیز متونی بعنوان احکام و نامه‌ها و مناشیر و غیره مندرج است، ولی درست نمی‌توان بدانها برای تحقیقات تاریخی استناد جست. زیرا معمولاً این نوع نمونه‌ها را نویسندگان «ترسل» شخصاً می‌پرداخته‌اند تا خوانندگان و نوآموزان فن را سرمشق باشد. اگر این نمونه‌ها واقعاً بر اساس نصوص اصلی باشد باز بیم تصرفات در آنها می‌رود. هم ممکن است خلاصه شده باشد و هم تغییر و تبدیل در آنها اتفاق افتاده باشد.

کما اینکه در مجموعه «المختارات من الرسائل» گاه نام مخاطبان رقعہ را حذف کرده‌اند.

اسناد دوره قاجار

در دوره قاجاری مرسوم بود شخصی که مسئولیت اصلی یکی از دستگاههای حکومتی را بر عهده داشت اسناد و اوراق را نزد خود، یعنی در خانه شخصی، نگاه می‌داشت و طبعاً اغلب اسناد دیوانی در خاندانها به ارث منتقل می‌شد و از دست می‌رفت. در مواردی که سلب منصب از شخص می‌شد مقدار زیادی از اوراق و اسناد که در دستگاه آن شخص می‌ماند با اوراق شخصی او مخلوط و تلف می‌شد و اگر نزد اخلاف آنان به جای می‌ماند در دسترس نمی‌بود.

اینجا مناسبت دارد قضیه‌ای را نقل کنیم که اعتمادالسلطنه در روزنامه خاطرات خود نوشته است و حکایتی است تام و تمام از وضعی که اسناد مملکتی در ایران می‌داشته است. تفصیل را ضمن مقاله‌ای در مجله سخن گفته‌ام. به حاشیه شماره ۱۵ مراجعه شود.

«سه شنبه ۷ (رمضان ۱۳۰۴ قمری) - نهصد و هفتاد پاکت سربسته که غالباً نوشتجات سفرای ایران در خارج و اغلب مراسلات سفرای خارجه در ایران و نوشتجات سرحداران و غیره بود در میان نوشتجات میرزا سعیدخان (مؤتمن الملک) مرحوم، پسرش جمع کرده حضور شاه فرستاد بود. این پاکتها از بیست سال قبل بود الی چهارده سال قبل. به خیال خود خدمت کرده بود. اما پدرش را تا ابدالدهر بدنام کرده است. وزیر خارجه که این طور بی‌مبالا باشد وای به حال ایران...»

نوشتجات را به ملک الشعراء دادند که در کتاب بچسباند. اما در دیباچه نویسد که چطور این کاغذها پیدا شد. شاه می‌فرمودند از قرار گفته همین پسر وزیر مرحوم غالب نوشتجات را نخوانده به آب می‌انداخت.» (ص ۵۶۷)

در یکی از این مجموعه‌های جلد شده موجود در وزارت خارجه، این عبارت بر پشت آن نوشته و چسبانده شده است:

«بر حسب امر اقدس... این مجموعه که مشتمل است بر نوشتجات متعلقه به اداره وزارت امور خارجه دولت علیه ایران... که در نوبت وزارت و حمایت مرحوم مبرور جناب رضوان مآب میرزا سعید خان وزیر امور خارجه طاب ثراه بواسطه کثرت مشاغل آن مرحوم و فراموشی و تفرق خیال در ضمن پاکتهای متعدد سربسته و ناخوانده مانده بود و به واسطه علم و احاطه بندگان اعلیحضرت شاهنشاهی روحانفاده که از طریق عدیده عموم مطالب بر رای بیضا ضیای همیون مکشوف می‌گردد موجب تفریط و خللی در امور دولت علیه نشده بود در هذلسنه ۱۳۰۴ مطابق سال فرخنده فال تنگوزئیل خجسته دلیل محض اطلاع بر امور سالغه و ضبط تاریخ به حلیه تدوین و ترتیب مزین گردید.

هنوز در عده‌ای از خانواده‌های مهم و قدیمی ایران مقادیر زیادی از اسناد عصر قاجاری موجود است. فی‌المثل تا چند سال قبل، اسناد خانواده مستوفی‌الممالک یعنی سه نسل (از عصر ناصرالدین شاه تا احمد شاه) در خانه میرزا حسن خان مستوفی‌الممالک ۱۳۵۱-۱۲۹۲ق. باقی بود، تا اینکه یکی از علاقه‌مندان فاضل آقای سید مهدی موسوی آن را خریداری کرد. این مجموعه در حقیقت آرشیو مالی ایران از عصر قاجاری است.

از همین قبیل است خاندان وجیه‌الله میرزا سپهسالار (۱۳۲۲ - ۱۲۷۱ق.) که در چند فقره به فروش رسید. قسمتی از آن را کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد

دانشگاه تهران و قسمتی را سازمان اسناد ملی خریداری کرد. مقداری هم به دست مجموعه داران افتاد. این اسناد به مناسبت آنکه آقا وجیه سالها در شهرهای مختلف حاکم بود و نیز در امور نظامی مملکت دخیل، خالی از اهمیت نیست و مخصوصاً از این حیث که به مناسبت انتساب سبب او با خانواده میرزا حسین خان سپهسالار (۱۲۹۹- ۱۲۴۳ق.) قسمتی از اسناد خاندان سپهسالار هم درین مجموعه وارد شده است.

اما از طرفی اسناد بسیار قابل توجه فرخ خان امین الدوله غفاری (متوفی در ۱۲۸۸ق.) که مخصوصاً برای تحقیق در تاریخ وقایع هرات در عصر ناصری مفیدست به وسیله مرحوم حسنعلی معان الدوله غفاری (از اخلاقش) به کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران واگذار شد و تاکنون پنج مجلد از میان اسناد آن به چاپ رسیده است.

از زمان ایجاد تشکیلات نوین مملکتی در ایران، که حصول مشروطیت موجب تأسیس پارلمان و تشکیل وزارتخانه‌ها و سایر سازمانهای جدید اداری شد (یعنی از ۱۳۲۵ قمری)، اسناد هر یک از وزارتخانه‌ها در همان وزارتخانه نگاهداری می‌شود. این وضع و اسلوب جهانی در دوره‌های بعد به تدریج استواری و قوت گرفت.

تأسیس سازمان اسناد

فکر تأسیس آرشیو ملی از بیست و چند سال پیش پیدا شد. مخصوصاً از آن زمان که یونسکو به کمیسیونهای ملی توصیه کرد کمیته‌ای خاص آرشیو ایجادکنند تا فکر تأسیس آرشیو ملی و نگاهبانی اسناد ترویج شود. در ایران هم

کمیته‌ای بدین منظور در شهریور سال ۱۳۳۸ به وجود آمد.^(۱۱) این کمیته پس از دو سال بحث و فحوص طرحی درباره ایجاد آرشیو ملی تهیه و برای تصویب قانونی به مراجع دولتی تسلیم کرد. نبودن آرشیو ملی در ایران، در آن ایام، مرا بر آن داشت که به مناسبت مراسم واگذاری مجموعه اسناد و کتب سید جمال‌الدین اسدآبادی (افغانی) به کتابخانه مجلس شورای از طرف خاندان مهدوی^(۱۲) مقاله‌ای تحت عنوان «دیوان اسناد» بنویسم تا مگر که آن طرح به جریان بیفتد و با تصویب قانون جمع‌آوری اسناد شروع شود.^(۱۳)

از آن پس، فکر تأسیس آرشیو ملی در مراکز دولتی توسعه بیشتری گرفت و روز به روز احتیاج به وجود چنین مرکزی بیشتر احساس می‌شد. بالاخره قانون آرشیو در سال ۱۳۵۱ به تصویب مجلس رسید و سازمان اسناد ملی ایران از ضمائمان سازمان امور اداری و استخدامی (وابسته به نخست وزیر) به وجود آمد. در حال حاضر این سازمان موظف به جمع‌آوری اسناد و بازشناسی و دسته‌بندی آنهاست.^(۱۴)

مراکز کنونی نگاه داری اسناد

اسنادی که در حال حاضر در ایران موجودست به دو دسته تقسیم پذیرست. یک دسته آنهاست که در مجموعه‌ها و مراکز عمومی مملکت نگاه‌داری می‌شود. دسته دیگر آنهاست که نزد اشخاص است و از گروه مجموعه‌های خصوصی شمرده می‌شود.

نام مراکز عمومی که اسناد قدیمی در اختیار دارند (و البته اکثر آنها از اسناد دوره قاجاری است) به ترتیب اهمیت بدین شرح است:

۱- «اطاق اسناد» که محل نگاه‌داری اسناد سلطنتی عصر قاجار است. این

مرکز جزئی از اداره بیوتات سلطنتی بود و تاکنون تنظیم و ترتیبی پیدا نکرده است و فهرست ندارد. ظاهراً بیشتر اسناد موجود در آن از دوران پادشاهی ناصرالدین شاه قاجارست.

۲- وزارت امور خارجه: دارای دو دسته از اسناد عصر قاجاری است. یک دسته آنهاست که از ابتدا در وزارت امور خارجه نگاهداری می‌شد و به «بایگانی راکد» شهرت گرفته است. دسته دیگر مجموعه‌های جلد شده و جلد ناشده‌ای است که از آن دربار قاجاری بود و در دوره پهلوی اول به وزارت خارجه انتقال یافت و اکنون در کتابخانه وزارت امور خارجه نگاهداری می‌شود. قسمتی از این مجموعه‌ها به دستور ناصرالدین شاه قاجار تجلید شده است.^(۱۵) برای فهرست نویسی اسناد وزارت امور خارجه نخستین بار علی‌اصغر حکمت در سال ۱۳۳۲ اقدامی کرد که ناتمام ماند تا اینکه در طول ده سال پیش از انقلاب نسبت به فهرست نویسی آنجا اقدام شد.^(۱۶)

۳- سازمان اسناد ملی ایران. به طوری که گفته شد این سازمان طبق قانون برای نگاهبانی تمام اسناد مملکتی در سال ۱۳۵۱ به وجود آمد. سازمان توانسته است معدودی اسناد از دوران صفوی و افشار و زندیه از راه خریداری تهیه کند. ولی از اسناد دوره قاجاری مقادیر معتنابهی جمع شده است. مهمترین مجموعه‌های خریداری شده از آن علاءالدوله، احتشام‌الدوله، ظل‌السلطان است.^(۱۷)

۴- کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، درین کتابخانه مجموعه‌های متعددی از اسناد هست. شرح و معرفی هر یک ضمن فهرست نسخه‌های خطی آنجا در شانزده مجلد تألیف محمد تقی دانش پژوه (تهران ۱۳۴۵

– ۱۳۳۰) آمده است. ولی هنوز قسمتهائی از مجموعه فهرست نشده. این کتابخانه مقادیری هم میکروفیلم و عکس از اسنادی که در کتابخانه‌های دیگر و مجموعه‌های خصوصی هست تهیه کرده است. ضمناً چنان که گفتیم طبق قراردادی که با سازمان اسناد ملی ایران منعقد کرد یکی از فعالیتهای مشترکشان عکس برداری از اسناد ادارات اوقاف و فرمانداریهای ولایت است.

۵- سازمان اوقاف که زمانی جزء وزارت معارف و بعد نخست وزیری بود و اکنون استقلال دارد در اکثر ولایات ایران شعبه دارد. در سازمان اوقاف و شعب آن اصل یا سواد وقفنامه‌ها موجود است.

۶- کتابخانه‌های دوگانه مجلس (یعنی مجلس شورای و مجلس سنای قدیم) در این دو کتابخانه مجموعه‌هایی از اسناد، خواه به صورت مجلد و خواه به صورت اوراق موجودست. یکی از مجموعه‌های قابل توجه کتابخانه مجلس شورای ملی قدیم فردهای جزء جمع اهدائی خاندان امین‌الضرب و مجموعه دفاتر مالیاتی آذربایجان در دوران پیشکاری وثوق الدوله و فردهای اهدائی احمد متین دفتری است^(۱۸) و نیز مجموعه اسناد سید جمال الدین افغانی. در کتابخانه مجلس سنا هم مجموعه‌های کتابچه‌های حکومت ظل السلطان در اصفهان بسیار با اهمیت است.

۷- وزارت دارائی. در این وزارتخانه مقداری از اسناد مالیاتی مملکت که بقایای عصر قاجار است باقی مانده است.

نا گفته نماند در محل وزارت مالیه یعنی عمارت خوابگاه ناصرالدین شاه تا چند سال پیش مقادیر زیادی اسناد قدیم وزارت مالیه موجود بود. چون در عهد وزارت سر لشکر ضرغام قصد تخریب این عمارت پیش آمد شبانه اسناد بسیار

گرانقدر قدیمی آنجا را به زیرزمین و حمامی مخروبه منتقل کردند که آب و رطوبت موجب از میان رفتن اکثر اسناد شد.

۸- در کتابخانه‌های ملک (تهران)، وزیری (یزد)، ملی (تبریز) و بعضی کتابخانه‌های ولایات به تفاریق اسنادی هست.

مجموعه‌های خصوص اسناد درست شناخته نیست، زیرا مالکان آنها معمولاً آمادگی و میل ندارند که اسناد خود را معرفی کنند. باید دانست که در خانواده‌های مهمی که در عصر قاجاری مسئولیت امور مملکتی را داشته‌اند اسناد قدیم موجود بوده و هست. معرفی این مجموعه‌ها به مقاله خاصی موکول می‌شود تا بتوان به طور کامل به وصف آنها پرداخت.

در طی سی سال اخیر، کسانی که پی به اهمیت اسناد تاریخی برده‌اند (خواه به علت آنکه این نوع اسناد جنبه مادی و عتیقه‌ای پیدا کرده است و خواه از لحاظ اینکه خود به تحقیقات تاریخی علاقه داشته‌اند) توانسته‌اند به تدریج مجموعه‌هایی از اسناد قدیمی را از گوشه و کنار خریداری و جمع‌آوری کنند. و این موجب حفظ و ماندگاری بسیاری از اسناد شده است.^(۱۹)

انواع اسناد

اهمّ اسنادی که در حال حاضر موجودست و یا آنکه پراکنده مانده و باید جمع‌آوری شود بر چند نوع است:

— کتابچه‌های دستورالعمل مربوط به جمع و خرج مملکتی و ولایتی و

جزء جمع آنها،

— کتابچه‌های مالیاتی مملکتی و ولایتی (بنیچه‌ها)،

— کتابچه‌های احصاء نفوس،

— اسناد دیوانی اعم از فرمان، دستخط، نشان، منشور، مثال، رقعه، حکم،

ابلاغ، تلگرافات و غیره،

— وقفنامه‌ها،

— قبالات و بنچاقهای ملکی و اسناد شرعی معاملاتی و قبالة‌های

نکاح^(۲۰)،

— اسناد و مکاتبات تجاری، اعم از دفاتر کپی و عین مکاتبات،

— فردهای مالیاتی و جمع و خرج و حقوق‌ها،

— دفاتر محاسباتی تجار و کسبه و دفاتر و خرج روزانه اشخاصی که از

لحاظ مطالعات مربوط به اوراق بسیار مهم است،

— کتابچه‌های گزارش مأموریت و تفتیش در ولایات که آنها را روزنامه

سفر و سفرنامه هم می‌نامند،

— مکاتبات بین رجال و اشخاص، مخصوصاً از زمره آنچه از عصر ناصری

و دوره انقلاب مشروطیت مرسوم بوده است،

یک دسته از اسناد که از نظر تاریخی بسیار مهم است ولی بر روی کاغذ

نیست کتابه‌های سنگی و کاشی است که در افواه عمومی به «لوح تاریخ»

مشهورست. قسمتی از این نوع کتابه‌ها عبارت است از فرمانهای معافیت مالیاتی

که اکثراً در مساجد جامه نصب است، دستور ایجاد ساختمان یا مرمت آن،

وقفنامه‌ها و... ظاهراً نخستین فاضل ایرانی که در ایران به نقل و شرح این نوع

کتابه‌ها پرداخت ذبیح بهروزست. او دو فرمان سنگی از عهده ناصرالدین شاه را که مربوط به الغای مالیات حمامی و سلمانی و نان و گوشت بود نشر کرد.^(۲۱) تردید نیست که عکس برداری و نقل مطلب کتابه‌ها برای تحقیقات لازم است و به همین ملاحظه بوده است که در پانزده سال اخیر ایرانیان به جمع‌آوری آنها توجه کرده‌اند و مخصوصاً متن یا مضمون این کتیبه‌ها را در کتبی که در وصف ابنیه تاریخی و آثار باستانی تألیف شده است آورده‌اند.^(۲۲)

سابقه نقل و ثبت و نشر نصوص اسناد چاپ نشده با رعایت اصول علمی و انتقادی دراز نیست. شاید مرحوم محمد قزوینی که نامه امیر تیمور به شارل ششم پادشاه فرانسه را منتشر کرد نخستین کسی است که قاعده علمی انتشار اسناد را به ایرانیان آموخت^(۲۳). پیش از آن آگاهی نسبت به ثبت و ضبط اسناد توجه شده بود ولی چون احتمالاً رعایت ضوابط در آنها نمی‌شده است نمی‌توان کاملاً به آن نصوص اعتماد کرد^(۲۴).

به هر تقدیر، با عنایتی که مرحوم قزوینی به نشر این نوع از مدارک تاریخی مبذول داشت دانشمندان و فضلاء ایرانی به جمع و نشر اسناد رغبت کردند و متن عده زیادی از فرامین و نامه‌ها و منشورهای چاپ نشده در مجله‌های ایران به چاپ رسید^(۲۵). مخصوصاً در مجله‌های آینده، ارمغان، مهر، یادگار، یغما، فرهنگ ایران زمین، راهنمای کتاب، وحید، خاطرات وحید، بررسی‌های تاریخی فرامین و اسناد زیاد به چاپ رسیده است.

خوشبختانه در بیست ساله اخیر مرسوم شده است که محققان، مجموعه‌هایی از اسناد به چاپ می‌رسانند. مخصوصاً انتشار مجموعه‌هایی که درباره یک واقعه یا یک شخص و موضوع خاص است موجب پیشرفت عمده در

تحقیقات تاریخی است.^(۲۶)

تأسیس مراکز تحقیقات و مجلات تاریخی

نخستین بار ستاد ارتش ایران به نشر مجله‌ای خاص و مستقل به نام «بررسیهای تاریخی» اهتمام کرد. معمولاً در هر شماره از این مجله تعدادی اسناد چاپ نشده نشر شده است.^(۲۷)

پس از آن نشریه مستقل دیگری برای نشر اسناد و مقالات تاریخی به زبان فارسی و در ایران توسط ابراهیم صفائی به وجود آمد. او آن را نشریه «انجمن تاریخ» (تأسیس شده توسط خود) نام گذارده است.^(۲۸)

فرهنگستان ادب و هنر ایران در سال ۱۳۵۳ به تأسیس «انجمن تاریخ» مبادرت کرد. این انجمن که جنبه رسمی و مملکتی داد یکی از وظایفش جمع‌آوری و نشر اسناد است.^(۲۹)

جدیدترین کاری که در زمینه تاریخی و نشر اسناد آغاز شده نشر مجله «تاریخ» است. این مجله از طرف گروه تاریخ دانشگاه تهران تهیه و طبع می‌شود.^(۳۰)

جهانگیر قائم مقامی کتابی تحت عنوان «مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی» نوشته است که برای آشنا شدن با اصول فرمان نویسی و اسناد ایرانی بسیار مفیدست.^(۳۱)

از زمره کتابهایی که در مطالعه اسناد تاریخی و حل مشکلات اصطلاحات آنها مفید خواهد بود کتاب «اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی» تألیف حسن انوری است. این دو کتاب را باید از کوششهای ثمربخشی دانست که در زمینه مطالعه اسناد تاریخی تألیف شده است.^(۳۲)

در دوره‌های مجله‌های راهنمای کتاب و آینده قسمتی به اسناد و مدارک چاپ نشده اختصاص یافته است.

در دنبال این مقاله که راجع به وضع اسناد تاریخی است توضیحی باید اضافه شود. و آن درباره لزوم حفظ کلیه اسناد مربوط به دوران پهلوی است. آقای غلامحسین ساعدی، نویسنده نامدار دو ماه پس از انقلاب متوجه اهمیت این امر بود که ممکن است اسناد آن دوره در معرض اتلاف باشد و اشخاصی با غرض خاص یا به علت ناآگاهی اسنادی را از میان بردارند. پس مقاله‌ای بیدارکننده نوشت و در یکی از روزنامه‌های اردیبهشت ۱۳۵۸ به طبع رسانید و دولت موقت را متوجه ضرورت حفظ اسناد کرد.

آن مقاله یادآور نکته‌هایی در این زمینه است و به رعایت حفظ عقاید نویسنده، عیناً نقل خواهد شد. این نکته ناگفته نماند که بر خلاف نظر ایشان در دوره قاجاری اسناد احترام چندانی نداشتند.

یادداشت‌ها:

1. Hans R. Roemer

2. Staatschreiben der Timuridenzeit, Wiesbaden, 1952

درباره این کتاب شرحی نوشته‌ام که در مجله مهر سال هشتم (۱۳۳۱) صفحات ۶۴۴-۶۴۰ چاپ شده است.

3. Heribrt Horst

۴. گردآوری مکاتبات تاریخ ایران. فرهنگ ایران زمین. ۱۴۵-۱۵۸ (۱۳۳۵): ۴

۵. بنابراین، درین مقاله از اسناد ایرانی که خارج از قلمرو فعلی ایران است بحثی نمی‌شود. از کتب و مقالاتی هم که مربوط به اسناد ایرانی در زبانها و ممالک دیگر نشر شده است سخنی به میان نمی‌آید. فقط باید متذکر شوم که آقای برت فراگنر (B. Fragner) فهرستی از فرامین سلاطین ایران را که تاکنون چاپ شده جمع‌آوری کرده است و در فرایبورگ آلمان (۱۳۵۸) چاپ شده است به این مشخصات:

Repertorium Persischer Herrscherurkunden publizierte originalurkunden (bis 1848). Freiburg, 1980.

۶. مخصوصاً جنگهای متعدد از دوران صفوی موجودست که محتوی سواد اسناد تاریخی و احکام و منشورها و رقمهای دولتی و عرفی است. به طور مثال مراجعه شود به فهرستهای نسخ خطی تألیف محمدتقی دانش پژوه مربوط به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۱۶ جلد) که در مورد عده‌ای از جنگها، فهرست تحلیلی و تفصیلی تهیه شده است. مندرجات این نوع جنگ و مجموعه عبارت است از شعرهای پراکنده و رسالات و منظومات و ملتقطات کتب و همچنین فرامین و مکتوبات و آثار مختلف دیگر.

نمونه اصیلی از مجموعه منشئات و ترسل عصر صفوی مجموعه‌ای است بیاضی متعلق به کتابخانه مجلس شورای ملی که به صورت عکسی آن را در فرهنگ ایران زمین جلد ۱۳۵۷ (۲۳) طبع کرده‌ام.

درین بیاض متن بسیاری از منشئات رسمی آمده است.

۷. مراجعه شود به سلسله مقالات محمدتقی دانش پژوه تحت عنوان «دبیری و نویسندگی» که در مجله هنر و مردم شماره‌های ۱۱۴ تا ۱۳۵۱ (۱۱۸ ش.) چاپ شده است. دانش پژوه درین سلسله مقالات بیشتر مجموعه‌های منشئات و ترسل اعم از خطی چاپی را که تاکنون شناخته شده معرفی کرده است.

۸. اسناد متعددی درین مجموعه مخصوصاً برای سلسله‌های اتابکان آذربایجان و سلاجقه اصفهان هست که در جای دیگر نشانی از آنها نیست. من به تفصیل در مقدمه خود آن فوائد را باز گفته‌ام و دو سندش را به طور جداگانه و نمونه چاپ کرده‌ام:

ترتبت نظام و ترتبت بهائی در اصفهان. یغما، ۶۷۴-۶۷۰ (۱۳۵۵): ۲۹. عهدنامه اتابک محمد ایلدگری، تاریخ، جلد اول شماره دوم (۹۰-۸۲): ۱۳۵۶ و در پی انتشار این عهدنامه مهم عباس زریاب خطابه‌ای محققانه ایراد کرد که چاپ خواهد شد.

۹. منشئات این افراد به چاپ رسیده است. نگاه کنید به فهرست کتابهای چاپی فارسی تألیف خانابا مشار.

۱۰. جامع مفیدی، به کوشش ایرج افشار، تهران ۱۳۴۰. ص ۷۵۴-۷۵۲ و ۷۶۰-۷۵۹.

۱۱. مرکب از اللهیار صالح، سید حسین شهشانی، عبدالحسین مفتاح از رجال سیاست و از کتابداران، دکتر محسن صبا متخصص امور بایگانی که مسئول کمیته بود. اخیراً دکتر محسن صبا در

مصاحبه‌ای، اطلاعات مفیدی درباره اسناد ایرانی و نگاهبانی آنها داده است. این مصاحبه به همت قاسم صافی انجام شده است نگاه کنید به:

محسن صبا: اسناد در خدمت تحقیقات تاریخی و نقش مهم کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. کتابداری. ۵۹-۴۴: (۱۳۵۸) ۷

۱۲. سید جمال‌الدین در دو سفر سال‌های ۱۳۰۴ و ۱۳۰۷ قمری به ایران کتابخانه و اوراق و اسناد شخصی خود را از طریق بوشهر به ایران وارد کرد وقتی که در منزل محمدحسن امین‌الضرب منزل گرفت آن کتب و اسناد را در آنجا مستقر کرد و چون از ایران تبعید شد کتابها و اسناد نزد امین‌الضرب باقی ماند. این مجموعه نفیس بیش از هشتاد سال در خاندان امین‌الضرب باقی بود تا اینکه مورد بررسی دکتر اصغر مهدوی قرار گرفت. او تمام آنها را به مجلس شورای ملی واگذار کرد. برای تفصیل نگاه کنید به مقاله من اسناد جدید درباره سید جمال‌الدین، مجله مهر. ۳۳۲-۳۳۷: (۱۳۴۳) ۱۳. همین مقاله در «سواد بیاض»، جلد اول صفحه ۱۹۵-۱۷۸ (تهران، ۱۳۳۴) تجدید چاپ شده است.

فهرست تحلیلی این مجموعه اسناد نشر گردیده است به نام «مجموعه اسناد ومدارک چاپ نشده درباره سید جمال‌الدین مشهور به افغانی. جمع‌آوری و تنظیم اصغر مهدوی (و) ایرج افشار. تهران. دانشگاه تهران. ۱۳۴۲، ۱۶۶ص + ۲۱۷ تصویر.

۱۳. مجله پیغما، ۵۳۴ - ۵۲۹: (۱۳۴۲) ۱۶. این مقاله بعداً در کتاب «سواد بیاض» جلد دوم صفحه ۱۸۶ - ۱۷۹ (تهران، ۱۳۴۹) تجدید چاپ شد.

۱۴. تاکنون اطلاعات خاص که درباره سازمان اسناد ملی ایران نشر شده است به شرح زیر می‌باشد:

— سیروس پرهام: سازمان اسناد ملی ایران. راهنمای کتاب. ۶۶۳-۶۵۸: (۱۳۴۹) ۱۳.

— سیروس پرهام: تأسیس سازمان اسناد ملی ایران. ماهنامه سازمان امور اداری و استخدامی کشور.

ش ۱۱ (خرداد ۵-۱: ۱۳۴۹)

S. Parham, Introduction and law of establishment of Iran National Archives.

20. Archives. 20 (1970), 179.

Herbert E. Angel;- Archives in developing Countries: Iran as a case study. The American Archivist. 35 (1972) No.2, pp.173.

نام سیروس پرهام در بنیانگذاری این سازمان همیشه جاودان می‌ماند و اوست که توانست با اصول و ترتیب صحیح پایه کار را بگذارد و به جمع‌آوری اسناد دولتی و خریداری اسناد از مجموعه‌های خصوصی بپردازد. اسنادی که از خانواده‌ها خریداری کرده کار بزرگ اوست و من که در طول مدت

کار او، به علت مشارکت در جلسات کمیته تقویم (با همکاری اصغر مهدوی) و نیز در یک دوره از شورای اصلی سازمان شاهد خدمات دلسوزانه او بودم، باید به چنین توضیحی می‌پرداختم. از جمله طرحهایی که برای جمع‌آوری اسناد مملکتی به وجود آمد قرار داد مشترکی بود که بین سازمان مذکور و کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به امضاء رسید (البته به امضای رئیس دانشگاه تهران) به منظور آنکه گروههایی مشترکاً به ولایت اعزام شوند و از اسناد و مدارک موجود در ادارات اوقاف و مزارات و نزد خانواده‌ها عکسبرداری کنند و یک نسخه در سازمان و یک نسخه در کتابخانه نگاهداری شود. گروه اول با عضویت دوستان عزیزم دکتر منوچهر ستوده از دانشگاه تهران و رضا ثقفی معاون وقت سازمان اسناد ملی و نویسنده این سطور در صفحات گرگان، استرآباد، شاهرود، دامغان، سمنان این خدمت را انجام داد. این سابقه قید شد تا مگر در آینده برای قسمتهای دیگر نیز اقدام مذکور عملی شود. در اینجا فرض است که نام مرحوم مسیح ذبیحی، دوست فاضل گرگانی را بیاورم که درین سفر نهایت همکاری و همراهی را به دوستان خود مبذول کرد.

۱۵. در مورد چند جلد از آنها قضیه‌ای اتفاق افتاده است که در صفحه ۵۷۷ گفته شد. برای تفصیل به مقاله‌های زیر نگاه کنید:

— غلامعلی وحید مازندرانی: گنجینه‌ای گرانبها. مجله سخن، ۲۰۵-۱۲۰۱: (۱۳۵۴) ۲۴.

— ایرج افشار؛ مؤتمن‌الملک انصاری و اسناد سیاسی. مجله سخن، ۱۱۳-۱۱۱: (۱۳۵۵) ۲۵

۱۶. فهرستهایی که تا حال برای اسناد وزارت خارجه نوشته شده است بدین شرح است:

— ایرج افشار: فهرست اسناد قاجاری در کتابخانه وزارت خارجه. نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی. دفتر سوم (۱۱۷-۱۰۵): ۱۳۴۲.

— فهرست نامه‌های متبادل بین پادشاهان و سران کشورهای جهان با دربار ایران از تاریخ ۱۸ ژانویه ۱۸۰۷ تا تاریخ ۴ مارچ ۱۹۲۶ میلادی. تهران/ مرکز بررسی و تنظیم اسناد وزارت امور خارجه. ۱۹۴+۳۰. ۱۳۵۲. تصویر (نشریه شماره ۱)

— فهرست بخشی از اسناد و عهدنامه‌ها و سفرنامه‌ها و رساله‌های دوره قاجاریه. تهران مرکز بررسی و تنظیم اسناد وزارت امور خارجه. ۱۳۵۴، ۳۴۴ص. (نشریه شماره ۲)

آن قدر که مطلع شده‌ام در تهیه مواد فهرست این دو جلد احمد مزوی کار کرده و تنظیم آنها از غلامعلی وحید مازندرانی و دکتر خانبابا بیانی و انتشار آنها مرهون زحمات دکتر بیانی است.

۱۷. فهرستهایی که تاکنون درباره بخشهایی از اسناد موجود در سازمان ملی ایران نشر شده است بدین شرح است.

— فهرست اسناد حشمةالدوله. دو گروه. آبان ۱۳۵۲ و خرداد ۱۳۵۳ (پلی کپی).

— فهرست اسناد نخست وزیری (۱۳۰۵-۱۲۹۰). مهرماه ۱۳۵۰ (پلی کپی).

در نگارش این فهرس رضا ثقفی (معاون وقت سازمان اسناد ملی) سهم اساسی بر عهده داشته است.

— ایرج افشار: اسناد سازمانی ملی ایران. راهنمای کتاب. ۴۱۴-۴۰۹: (۱۳۵۳) ۱۷.

۱۸. احمد متین دفتری از نواده‌های میرزا هدایت وزیر دفتر (پدر دکتر محمد مصدق) است. وزیر دفتر مدتهای مدید تصدی امور مالیاتی مملکت را به سرپرستی میرزا یوسف مستوفی الممالک بر عهده داشت. قسمتی از فردهای مالیاتی او که در خانواده‌اش باقی مانده بود توسط متین دفتری به مجلس شورای ملی واگذاری شد. متین دفتری خود در موقع واگذاری فردها درباره اصول فردنویسی و سابقه آن مقاله با اهمیتی نوشت. نگاه کنید به:

— احمد متین دفتری؛ اسناد دیوانی عهد قاجار. راهنمای کتاب. ۳۵-۳۱: (۱۳۴۵) ۹

۱۹- دکتر اصغر مهدوی خود مقاله‌ای درباره مجموعه اسنادش نوشته است.

Ashgar Mahdavi, Les Archives Aminozarb. Source pour l'histoire économique et sociale de l'Iran fin de 19e-20e Siècle. (Le Monde Iranien et l'Islam, IV) 1976 7: 195-222.

دیگر اسنادی که از مجموعه‌های خصوصی انتشار یافته و یا فهرست آنها به چاپ رسیده چنین است:

— تاریخ سیاسی دوره صدارت میرزا حسین مشیرالدوله (تهران، ۱۳۲۵). جلد دوم آن تحت عنوان:

«تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی» چند سال بعدتر نشر شده است. تهران، بی‌تاریخ.

— از جمله توسط ژان اوبن Jean Aubin در سلسله Archives persanes commentees از اسناد مجموعه حسین شهشانی.

— غلامرضا فرزانه‌پور: فهرست اسناد و مکاتبات تاریخی مجموعه آقای حسین شهشانی.

نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی. ۲۷۰-۲۲۸: (۱۳۴۰) ۱

— وصفی از مجموعه اسناد فرخ خان امین الدوله و معاون الدوله غفاری توسط اینجانب در مقدمه

کتاب «مخزن الوقایع» (تهران ۱۳۴۴) و در مجله یغما، (۵۹۱-۵۸۳): ۱۳۴۴ و نیز در «سواد و بیاض»

جلد دوم (۲۹۵-۲۷۹): ۱۳۴۹ آمده است.

- تاکنون پنج مجلد از «مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین الدوله» به چاپ رسیده است (جلد اول به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت الله روشنی و جلدهای ۲-۴ به کوشش کریم اصفهانیان و جلد پنجم به کوشش آن دو نفر و حسن (۲) عمران) (تهران ۱۳۵۸-۱۳۴۶). در چاپ سراسر مجلدات این مجموعه مرحوم حسین محبوبی اردکانی نظارت داشته است.
- فهرست اسناد تاریخی ایران در آرشیو صدارت عثمانی در استانبول. جلد اول. تهیه و تحقیق محمود غروی. تهران. انجمن تاریخ فرهنگستان ادب و هنر ایران. ۲۹۷، ۵۳، ۱۳۵۷. ص. (انتشارات فرهنگستان ادب و هنر ایران، ش ۱۰)
۲۰. نمایشگاهی جالب توجه از مقداری قباله نکاحیه در سال ۱۳۵۵ در موزه نگارستان (تهران) تشکیل گردید. نگاه کنید به آیدین آغداشلو: قباله‌های نکاح. راهنمای کتاب. ۶۴۹: (۲۵۴۶) ۱۲۵
۲۱. دو فرمان سنگی. مجله علوم عالی و اقتصاد. ج ۱۳۰۴ (۲) ش ۷۱-۶۷: ۱/۱
۲۲. فهرست اهم کتابهایی که در آنها تعداد زیادی از کتیبه‌های موجود در ایران آورده شده بدین شرح است.
- محمد تقی مصطفوی: اقلیم پارس. تهران ۱۳۴۳.
- منوچهر ستوده: از آستارا تا استارباد. تهران، ۱۳۵۶-۱۳۴۹ (پنج جلد تاکنون نشر شده است)
- احمد اقتداری: آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان. تهران ۱۳۴۸.
- احمد اقتداری: دیار شهریاران. تهران ۱۳۵۳. (دو جلد)
- حسین مدرسی طباطبائی: تربت پاکان. قم، ۱۳۵۵. (دو جلد)
- لطف الله هنر فر: گنجینه آثار تاریخی اصفهان. اصفهان، ۱۳۵۰ (چاپ دوم)
- ایرج افشار: یادگارهای یزد. تهران، ۱۳۵۴-۱۳۴۸. (دو جلد در سه مجلد)
- حمید ایزدپناه: آثار باستانی و تاریخی لرستان. تهران، ۱۳۵۵-۱۳۵۰. (دو جلد)
- پرویز ورجاوند: سرزمین قزوین. تهران، ۱۳۴۹ (جلد اول)
- حسن نراقی: آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز. تهران ۱۳۴۸:
- عبدالعلی کارنگ: آثار باستانی آذربایجان. جلد اول (تبریز). تهران، ۱۳۵۱.
- سید جمال ترابی طباطبائی: آثار باستانی آذربایجان. جلد دوم (اردبیل، ارسباران، خلخال، سراب، مشکین شهر، مغان). تهران، ۱۳۵۵.
- عبدالحمید مولوی: آثار باستانی خراسان. جلد اول (جام، نیشابور، سبزوار) تهران، ۱۳۵۴.

- حسین کریمان: قصران (مباحث تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی و مذهبی و وصف آتشفشان منطقه کوهستانی ری باستان و طهران کنونی). تهران. ۱۳۵۶. (دو جلد)
- حسین کریمان: تهران در گذشته و حال. تهران، ۱۳۵۵.
- مسعود گلزاری: کرمانشاه - کردستان (جلد اول شامل بناها و آثار تاریخی اسد آباد. کنگاور صحنه). تهران. ۱۳۵۹.
- احمد اقتداری: خوزستان و کهگیلویه و ممسنی (جغرافیای تاریخی و آثار باستانی). تهران. ۱۳۵۹.
- محمد ابراهیم باستانی پاریزی: وادی هفت واد (بحث تاریخ اجتماعی و آثار تاریخی کرمان). جلد اول. تهران. ۱۳۵۵.
۲۳. نامه امیر تیمور گورکان به شارل ششم (پادشاه فرانسه). کاوه. دوره جدید شماره ۱۳۳۹ (۲) ق (ص ۳-۶)
۲۴. از جمله متون وقفنامه‌های مربوط به مشهد رضوی است که قسمتی در مطلع الشمس اعتمادالسلطنه آمده و مجموعه‌ای از آنها به دستور میرزا محمد رضا صدیق الدوله توسط میرزا اسمعیل همدانی با همکاری آقا میرزا عبدالعلی در سال ۱۳۱۷ قمری به نام «آثار الرضویه من منتخبات الصدیقه» به چاپ رسیده است (نگاه کنید به فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران تألیف محمد تقی دانش پژوه، جلد دهم، ص ۱۹۱۳-۱۸۹۹).
۲۵. مشخصات این مقالات را تحت عنوان «فرامین، مکاتیب، اسناد» در فهرست مقالات فارسی (جلد ۳-۱، تهران، ۱۳۶۵-۱۳۴۰) ثبت کرده‌ام و جمعاً ۵۴۴ عنوان است.
۲۶. اهم مجموعه‌هایی که توسط ایرانیان به چاپ رسیده است به ترتیب تاریخ بدین شرح است:
- ۱۳۴۱- اسناد و مکاتبات سیاسی از تیمور تا شاه اسماعیل، به کوشش عبدالحسین نوائی، تهران، ۷۵۱ص.
- ۱۳۴۲- مجموعه اسناد و مدارک چاپ نشده درباره سید جمال الدین اسد آبادی مشهور به افغانی - به کوشش اصغر مهدوی و ایرج افشار، تهران، ۱۶۵ ص و ۲۱۷ تصویر.
- ۱۳۴۳- اسناد و نامه‌های تاریخی و اجتماعی دوره صفویه، به کوشش ذ. ثابیان، تهران، ۳۹۴ ص.
- ۱۳۴۴- آستانه ری. مجموعه اسناد و فرامین، به کوشش دکتر محمد علی هدایتی، تهران، ۱۲۳ ص.
- ۱۳۴۴- اسناد آستانه درویش تاج‌الدین حسن ولی درنیاک، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، ۱۶۸ ص.

- ۱۳۴۶- اسناد و نامه‌های تاریخی از اوائل دوره‌های اسلامی تا اواخر عهد شاه اسمعیل صفوی، به کوشش علی مؤید ثابتی، تهران، ۴۶۲ ص.
- ۱۳۴۶- به بعد مجموعه اسناد و مدارک فرخ‌خان امین‌الدوله، با مقدمه ایرج افشار و حسنعلی غفاری، به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت‌الله روشنی، تهران، ۵ جلد.
- ۱۳۴۶- مجموعه اوقاف اصفهان، به کوشش عبدالحسین سپنتا، اصفهان، ۴۳۸ ص.
- ۱۳۴۶- اسناد سیاسی دوران قاجاریه، به کوشش ابراهیم صفایی، تهران ۴۸۶ ص.
- ۱۳۴۷- شاه اسمعیل صفوی (اسناد مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی)، به کوشش عبدالحسین نوائی، تهران، ۴۱۹ ص.
- ۱۳۴۷- گزارشهای سیاسی علاءالملک، به کوشش ابراهیم صفائی، تهران، ۱۸۸ ص.
- ۱۳۴۸- اسناد مشروطه، به کوشش ابراهیم صفائی، تهران، ۱۹۲ ص.
- ۱۳۴۸- یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلایریان تا پهلوی، به کوشش جهانگیر قائم‌مقامی، تهران، ۴۳۲ ص.
- ۱۳۴۸- نامه‌های تاریخی، به کوشش ابراهیم صفائی، تهران، ۱۸۰ ص.
- ۱۳۴۹- سواد و بیاض. جلد دوم (قسمت سند و تاریخ)، به کوشش ایرج افشار، تهران، ص ۵۱۱ - ۱۵۷.
- ۱۳۴۹- اسناد نویافته، به کوشش ابراهیم صفائی، تهران ۲۵۶ ص.
- ۱۳۵۰- وقفنامه ربع رشیدی (الوقفیة الرشیدیة)، زیر نظر مجتبی مینوی و ایرج افشار، چاپ عکسی، تهران، ۳۸۲ ص. (چاپ حروفی و انتقادی آن: تهران ۱۳۵۶).
- ۱۳۵۰- پنجاه نامه تاریخی، به کوشش ابراهیم صفائی، تهران، ۱۸۵ ص.
- ۱۳۵۰- اسناد برگزیده از سپهسالار، ظل السلطان، دبیرالملک، به کوشش ابراهیم صفائی، تهران، ۱۶۰ ص.
- ۱۳۵۰- برگهای تاریخ، به کوشش ابراهیم صفائی، تهران، ۱۵۱ ص.
- ۱۳۵۰- شاه طهماسب صفوی (مجموعه...)، به کوشش عبدالحسین نوائی، تهران، ۵۲۳ ص.
- ۱۳۵۱- خاطرات و اسناد ظهیرالدوله، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۵۲۳ ص.
- ۱۳۵۲- فرمانهای ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو، به کوشش حسین مدرسی طباطبائی، قم، ۱۶۶ ص.
- ۱۳۵۲- یکصد سند تاریخی، به کوشش ابراهیم صفائی، تهران، ۲۲۵ ص.

- ۱۳۵۲- شاه عباس (مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی)، به کوشش عبدالحسین نوائی، تهران، ۴۹۳+۳۱۹+۲۸۶ ص (سه جلد).
- ۱۳۵۳- مثالهای صدور صفوی، به کوشش حسین مدرسی طباطبائی، قم، ۶۶ ص.
- ۱۳۵۴- اسناد فارسی و عربی و ترکی در آرشیو ملی پرتغال درباره هرموز و خلیج فارس، به کوشش جهانگیر قائم مقامی، تهران، ۲ جلد.
- ۱۳۵۵- از آستارا تا استارباد (جلدهای ۶ و ۷)، به کوشش مسیح ذبیحی و منوچهر ستوده، تهران، ۲ جلد.
- ۱۳۵۵- فهرست آرشیو کلیسای وانک. اصفهان، ۵۵ ص.
- ۱۳۵۷- اسنادبته‌ها. جلد اول. اسنادبته‌های شهر ری (غار و فشاویه)، به اهتمام جواد صفی‌نژاد، تهران ۳۴۱ ص.
- ۱۳۵۷- نامه‌های پراکنده قائم‌مقام فراهانی (بخش یکم نامه‌های مربوط به جنگهای ایران و روسیه)، به کوشش جهانگیر قائم‌مقامی، تهران، ۳۷+۴۸۷ ص.
- ۱۳۵۸- نامه‌های سیاسی و تاریخی سیدالوزراء قائم‌مقام فراهانی (درباره معاهده صلح ترکمانچای و غرامات آن)، به کوشش جهانگیر قائم‌مقامی، تهران ۴۳۶ ص.
- ۱۳۵۷- پاره‌ای از اسناد ساواک، تهران، ۳۱۴ ص.
- ۱۳۵۴- نامه‌های ادوارد براون به سید حسن تقی‌زاده، به کوشش عباس زریاب و ایرج افشار، تهران، ۲۲۳ ص.
- ۱۳۵۷- مکاتبات مصدق (تلاش برای تشکیل جبهه ملی سوم)، تهران، ۲۱۵ ص. (از روی چاپ ۱۳۵۴ که در اروپا شده).
- ۱۳۵۸- نامه‌های سیاسی دهخدا، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۱۴۰ ص.
- ۱۳۵۹- اوراق تازه یاب مشروطیت، به کوشش ایرج افشار، تهران - ۶۷۰ ص.
- ۱۳۵۹- مبارزه با محمد علی شاه (اسنادی از فعالیتهای آزادیخواهان ایران در اروپا و استانبول در سالهای ۱۳۲۸- ۱۳۲۶ قمری)، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۴۶۳+ ۱۳۰ ص.
۲۷. این مجله در سال ۱۳۴۵ تأسیس شد و سالی شش شماره به مدت ۱۳ سال انتشار یافت و در اواسط سال ۱۳۷۵ تعطیل شد.
۲۸. این نشریه ابتدا با نام برگزیده تاریخ و بعدتر به نام پژوهشنامه انجمن تاریخ انتشار یافته و تاکنون دوازده جزوه از آن نشر شده است (مرداد ۱۳۴۹ - اسفند ۱۳۵۲)

۲۹. اساسنامه انجمن در مجله راهنمای کتاب. ۶۸۴-۶۸۰ (۱۳۵۶): ۲ چاپ شده است.

۳۰. این مجله از سال ۱۳۵۵ شروع شد. تاکنون فقط دو شماره نشر شده است.

۳۱. مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، ۴۹۸ □ ۱۳۵۰ ص.

۳۲. اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی، تهران، ۳۲۱. ۱۳۵۳ ص.